

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Journal of the Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

**Kötülük ve Tanrı: William L. Rowe'un Kötülük Argümanının Mâtürîdî'nin Hikmet
ve İmtihan Kavramlarıyla Yeniden Değerlendirilmesi**

Evil and God: A Reassessment of William L. Rowe's Argument from Evil with Mâtürîdî's Concepts
of Wisdom and Exam

Yazar / Author
Hande Nur BOZBUĞA

Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Balıkesir / TÜRKİYE
hbozbuga@bandirma.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3927-8088>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 25/02/2025

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/06/2025

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 30/06/2025

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 23 Sayı/Issue: 45 Sayfa /Page: 138-157

Atıf/Citation: Bozbuğa, Hande Nur. "Kötülük ve Tanrı: William L. Rowe'un Kötülük Argümanının Mâtürîdî'nin Hikmet ve İmtihan Kavramlarıyla Yeniden Değerlendirilmesi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2025), 138-157.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1646766>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

KÖTÜLÜK VE TANRI: WILLIAM L. ROWE'UN KÖTÜLÜK ARGÜMANININ MÂTÜRÎDÎ'NİN HİKMET VE İMTİHAN KAVRAMLARIYLA YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Kötülük probleminin delilci versiyonu, dünyada var olan kötülüklerin Tanrı'nın varlığını olasılıksal olarak ortadan kaldırdığı iddiasına dayanmaktadır. Bu versiyonun temel özelliği, şiddetli ve korkunç gibi niteliklere sahip kötülükleri dikkate alması ve bu kötülükleri Tanrı'nın varlığının aleyhine bir delil olarak kullanmasıdır. Bu çalışmada William L. Rowe'un delilci kötülük argümanındaki şiddetli ve korkunç kötülükler ele alınacaktır. O, bu tür kötülükleri daha büyük bir iyiliğe neden olan ya da daha büyük bir kötülüğü engellemeyen kötülükler olarak tanımlamış ve onları *anlamsız kötülükler* olarak adlandırmıştır. Rowe'un kötülük argümanı bu çalışmada birkaç açıdan ele alınacaktır: Kötülükler arasında ayırım yapması, bazı kötülükleri argümanının dışında bırakarak değerlendirmeye almaması, kötülük ayırımı gözlem gibi ampirik bir yöntem kullanarak objektiflikten uzak bir biçimde kurgulaması ve anlamsız gördüğü kötülüklerin bile Tanrı'nın varlığını sadece bir olasılık olarak reddettiğini iddia etmesi şeklinde sıralanabilir. Bu hususlar, Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı çerçevesinde değerlendirilecektir. Çünkü Mâtürîdî, İslâm düşüncesinde 10. yüzyıl gibi erken bir dönemde kötülükleri Rowe gibi iyiliklerle ilişkisi açısından ele almıştır. Bununla birlikte Mâtürîdî, kötülük anlayışını ilâhî hikmet ve imtihan kavramlarıyla teolojik bir zeminde sağlam bir şekilde temellendirmiştir. Rowe ise argümanını bireysel gözleme dayanan verilerle desteklemesi ve kötülükler arasında yaptığı ayırımı yine gözlemle açıklayarak rasyonel açıdan delillendirmemesi nedeniyle felsefi açıdan yeterince gerekçelendirememiştir. Oysa Mâtürîdî'nin görüşleri, günümüzde ateist kötülük problemi argümanlarına karşı ileri sürülen teodiselerde hala karşılaşılabilen dinamik bir yapıdadır. Nitekim onun görüşlerinin benzerini çağdaş felsefede Rowe'un kötülüklerin anlamlı olup olmadığını gözlem yöntemiyle ortaya koymasını eleştiren Stephen Wykstra gibi bazı teist filozoflarda görebilmek mümkündür. Wykstra'nın *makul epistemik erişim* kavramıyla ifade ettiği insan bilgisinin Tanrı'nın bilgisi karşısındaki sınırlılığı yaklaşımı, Mâtürîdî'nin akılla bütünüyle kavranamayan ilâhî hikmet anlayışında karşılık bulmaktadır. Ayrıca Mâtürîdî'nin kötülüklerin imtihan için olduğunu ifade ettiği görüşü, çağdaş felsefede Alvin Plantinga'nın özgür irade savunmasıyla benzerdir. Her ikisi için de insan, imtihan için özgür bir iradeye sahip olmalıdır. Mâtürîdî'nin bakış açısına benzer yaklaşımların çağımızda teistler tarafından Rowe'un argümanına yöneltmesi, Mâtürîdî'nin görüşlerinin sürdürülebilir bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Rowe ile Mâtürîdî'nin kötülük anlayışlarında birçok ortak nokta tespit edilebilmektedir. Birincisi, ikisi de kötülükleri iyilik karşısındaki durumuna göre değerlendirmiştir. İkincisi, Mâtürîdî kötülüklerin tamamını, Rowe ise anlamsız kötülükler dışında kalan kötülükleri ontolojik açıdan geçici olarak görmüştür. Onlardaki görüş farklılıkları, argümanlarının sonucuyla alakalıdır. Rowe, argümanı ile Tanrı'nın olasılıksal olarak var olmadığını iddia ederken Mâtürîdî, kötülükleri Tanrı'yı reddeden unsurlar olarak değil; hikmet ve imtihan kavramlarıyla açıklamakta ve insanın, imtihan için bulunduğu dünyada iyi ya da kötüyü tercih etmesi açısından ahirette ödül ya da ceza ile muhatap olacağını ifade etmektedir. Onun bu anlayışının, Rowe'un kötülük argümanını yeniden okumaya katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kötülük Problemi, Anlamsız Kötülük, William L. Rowe, Mâtürîdî.

Evil and God: A Reassessment of William L. Rowe's Argument from Evil with Mâtürîdî's Concepts of Wisdom and Exam

Abstract

The evidentialist version of the problem of evil is based on the claim that the evils that exist in the world probabilistically rule out the existence of God. The main feature of this version is that it takes into account evils with qualities such as intense and horrendous and uses these evils as evidence against God's existence. In this study, William L. Rowe's argument from evidentialist evil will be analysed in terms of intense and horrendous evils. He defined such evils as evils that neither cause a greater good nor prevent a greater evil, and calls them pointless evils. Rowe's argument for evil will be analysed from several perspectives in this

study: Rowe's distinction between evils, his exclusion of some evils from his argument, his construction of the distinction between evils in a way that is far from objectivity by using an empirical method such as observation, and his claim that even the evils he considers pointless deny the existence of God only as a possibility. These issues will be evaluated within the framework of Māturīdī's understanding of evil. This is because Māturīdī, as early as the 10th century in Islamic thought, dealt with evils in terms of their relationship with goodness like Rowe. However, Māturīdī firmly grounded his understanding of evil on a theological ground with the concepts of divine wisdom and exam. Rowe, on the other hand, could not sufficiently justify his argument philosophically because he supported his views with data based on individual observation and did not rationally justify his distinction between evils by explaining it with observation. However, Māturīdī's views have a dynamic structure that can be encountered even today in the theodicies put forward against atheist arguments for the problem of evil. As a matter of fact, it is possible to see the similarity of his views in some theist philosophers in contemporary philosophy, such as Stephen Wykstra, who criticises Rowe's argument for the pointlessness of evils through the method of observation. Wykstra's approach to the limitation of human knowledge in the face of God's knowledge, which he expresses with the concept of *reasonable epistemic access*, finds a counterpart in Māturīdī's understanding of divine wisdom, which cannot be fully grasped by human reason. Moreover, Māturīdī's view that evils are for testing is similar to Alvin Plantinga's defence of free will in contemporary philosophy. For both of them, human beings must have a free will for the sake of testing. The fact that approaches similar to Māturīdī's point of view are directed to Rowe's argument by contemporary theists shows that Māturīdī's views have a sustainable structure. In addition, Rowe's and Māturīdī's conceptions of evil have many common points. First, both of them evaluated evils according to their status in relation to goodness. Second, Māturīdī considered all evils and Rowe considered evils other than pointless evils as ontologically temporary. His understanding is intended to contribute to a re-reading of Rowe's argument from evil.

Keywords: Philosophy of Religion, Problem of Evil, Pointless Evil, William L. Rowe, Māturīdī.

Giriş

Kötülük problemi, Tanrı'nın varlığıyla dünyadaki kötülüklerin nasıl bağdaştırılabileceği sorusu etrafında şekillenmiş önemli bir tartışmadır. Bu problemde teizmin mutlak kudret, mutlak ilim ve mutlak iyilik gibi niteliklerle tanımlanan Tanrı tasavvuru karşısında dünyada kötülüklerin var olması felsefi açıdan sorunlu görülmüştür. Tarih boyunca kötülük problemiyle ilgili çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş, kötülüğün kaynağı ve doğası üzerine teist ve ateist argümanlar ortaya konulmuştur.¹

Kötülük problemi mantıksal ve delilci versiyonlarla ele alınmıştır.² Mantıksal kötülük problemi, kötülüklerin teist Tanrı anlayışıyla çeliştiğini ve Tanrı'nın varlığını tutarsızlık açısından imkânsız kıldığını savunur. John L. Mackie (öl. 1981), "1. Tanrı her şeye kâdirdir. 2. Tanrı tamamen iyidir. 3. Yine de kötülük vardır" şeklindeki meşhur mantıksal argümanında Tanrı'nın varlığıyla kötülüğün bir arada bulunamayacağını öne sürer.³ Ancak mantıksal formülasyon, Mackie'nin kötülük argümanına Alvin Plantinga'nın getirdiği özgür irade savunmasıyla zayıflamış, bu yüzden kötülük problemi, delilci formülasyonla yeni bir bakış açısı kazanmıştır.⁴ Delilci versiyon,

¹ Ahmet Bayındır, "Teoriden Pratiğe: Kötülük Problemi", *Din-Felsefe-Tarih Yazıları*, ed. Ahmet Bayındır (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 133-135. Çalışmamız William L. Rowe'un kötülük anlayışına odaklandığından felsefedeki kötülük türleri hakkında detaylı bir okuma için bk. Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014); Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2014); Ferhat Akdemir, *Korkunç Kötülükler ve Tanrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2017); Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023).

² Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler*, 35-58.

³ John L. Mackie, "Evil and Omnipotence", *Mind* 64/254 (1955), 200.

⁴ James P. Sterba, "Sixteen Contributors: A Response", *Religions* 12 (2021), 4-5; İbrahim Yıldız, *Delilci Kötülük Problemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 39. Plantinga'nın özgür irade savunması için bk. Alvin Plantinga, *God, Freedom and Evil* (London: George Allen – Unwin, 1974), 69.

kötülüklerin Tanrı'nın varlığının aleyhine kullanılması konusunda mantıksal yaklaşım kadar katı ve kararlı değildir:

"Delile dayalı (veya olasılıkçı) versiyona göre, dünyadaki kötülük o teist Tanrı'nın varlığıyla tutarlıdır ancak ona karşı delildir. Mantıksal versiyonda sıklıkla, Tanrı'nın varlığıyla tutarsız olan şeyin kötülüğün kendisi (yani, herhangi bir kötülük) olduğu kabul edilirken, delile dayalı versiyonda teizme karşı delili oluşturan şey dünyadaki kötülüğün niceliği ve/veya niteliğidir."⁵

Delilci kötülük problemi versiyonunda kötülüklerin sadece bir kısmı argümana dâhil edilmiştir. Bir kötülüğün delilci argümana dahil edilmesinde şiddetli ve korkunç derecede acılara neden olma şartı aranmış ve bu kötülüklerin Tanrı'nın varlığını olasılıksal olarak zayıflatmış iddia edilmiştir.⁶ Delilci problemin temsilcilerinden William L. Rowe (öl. 2015) da argümanında sadece *anlamsız kötülükler (pointless evils)*⁷ olarak adlandırdığı şiddetli (intensive) ve korkunç (horrendous) kötülükler yer vermiştir. Ona göre dünyadaki bu tür kötülükler ne daha büyük bir iyiliğe yol açmakta ne de eşit veya daha büyük bir kötülüğü engellemektedir. Buna ek olarak o, bu tür kötülüklerin varlığını Tanrı'nın yokluğuna dair güçlü bir olasılık olarak görmüştür.⁸ Bu çerçevede delilci kötülük probleminin kötülükleri hem bir bütün olarak ele almaması hem de Tanrı'nın varlığı karşısında kesin bir şekilde konumlandırmaması, ateizmi güçlü bir şekilde destekleyip desteklemediğini tartışmaya açık bir hale getirmiştir.

Delilci kötülük probleminde Rowe'un kötülük anlayışıyla benzer içerikte argümanlar geliştirilmiştir. James W. Cornman (öl. 1978), Peter H. Hare (öl. 2008), Keith Lehrer, George S. Pappas ve Edward H. Madden teist niteliklere sahip bir Tanrı'nın çok fazla ve gereksiz miktarda kötülüğün olduğu bir dünya yaratmaması gerektiğini ileri sürmüştür.⁹ Benzer şekilde Paul Draper, geliştirdiği kayıtsızlık hipotezi (HI: the hypothesis of indifference) ile acı ve zevkin teizmde ciddi bir olasılık problemi oluşturduğunu savunmuştur.¹⁰ Bu bağlamda delilci kötülük argümanı ortaya koyan felsefeciler, Rowe gibi kötülüklerden sadece bir kısmını argümanına dâhil etmiştir.

Rowe'un kötülük argümanı çağdaş felsefî tartışmalarda farklı düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Marilyn McCord Adams (öl. 2017), Alvin Plantinga ve Stephen Wykstra gibi düşünürler onun anlamsız kötülükler üzerine yaptığı çıkarımlara karşı çıkmıştır. Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God* adlı eserinde *korkunç* olarak nitelendirdiği kötülüklerin ancak Tanrı'nın ebedi iyiliği ile ortadan kalkabileceği görüşünü savunmuştur.¹¹ Wykstra ise *septik teizm* kavramıyla Rowe'un çıkarımlarını eleştirmiş ve septik teizmin William Alston (öl. 2009), Peter van Inwagen ve Alvin Plantinga tarafından da savunulduğuna işaret etmiştir. Septik teizme göre insan bilgisi sınırlı olup Tanrı'nın amaçlarını kavrayamayacak kadar eksiktir. Dolayısıyla bazı

⁵ David A. Conway, "The Philosophical Problem of Evil", *International Journal for Philosophy of Religion* 24/(1-2) (1988), 36.

⁶ Delilci kötülük problemi hakkında detaylı bilgi için bk. Terry Christlieb, "Which Theisms Face an Evidential Problem of Evil?", *Faith and Philosophy* 9/1 (1992), 45-64; Daniel Howard-Snyder (ed.), *The Evidential Argument From Evil* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1996); Richard Otte, "Evidential Arguments from Evil", *International Journal for Philosophy of Religion* 48/1 (2000), 1-10.

⁷ Rowe anlamsız kötülük kavramını, dünyadaki şiddetli ve korkunç kötülükler teist niteliklere sahip Tanrı'nın engel olmamasını anlamsız görmesi anlamında kullanmıştır.

⁸ William L. Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", *International Journal of Philosophy of Religion* 59 (2006), 80.

⁹ Conway, "The Philosophical Problem of Evil", 59; Edward H. Madden – Peter H. Hare, *Evil and the Concept of God* (Springfield Illinois: Charles C. Thomas Press, 1968), 3-5.

¹⁰ Paul Draper, "Pain and Pleasure: An Evidential Problem for Theists" *Noûs* 3 (1989), 332, 343.

¹¹ Marilyn McCord Adams – Stewart Sutherland, "Horrendous Evils and the Goodness of God" *Proceedings of the Aristotelian Society* 63 (1989), 298-300.

kötülüklerin anlamsız gibi görünmesi onların gerçekten anlamsız olduğu anlamına gelmemektedir.¹² Rowe, bu eleştirilerden Plantinga ve Wykstra'ya ait olanları değerlendirdiği makaleler yayınlamıştır.¹³ Ayrıca argümanına Gottfried W. Leibniz (öl. 1716) ve John Hick (öl. 2012) gibi düşünürlerin öğretilerinden hareketle yöneltilebilecek muhtemel eleştirileri de ele alarak kritik etmiştir.¹⁴ Bu tartışmalar, Rowe'un kötülük argümanına karşı geliştirilen teist yaklaşımların çeşitliliğini ortaya koyarken diğer yandan kötülük problemi etrafındaki felsefi müzakerelerin hala canlı ve dinamik olduğunu göstermektedir.

Rowe'un kötülük argümanına yönelik çağdaş felsefi eleştiriler kötülüğün doğasına ve Tanrı'nın adaletiyle ilişkisine dair farklı yaklaşımları ortaya koyarken benzer tartışmalar İslâm düşüncesinde kelâm ekollerinde de ele alınmıştır. Örneğin Mu'tezile, Tanrı'nın âdil olması sıfatını vurgulayarak O'nun kötülüklerin nedeni olmayacağını ve kötülüklerin tamamen insan iradesiyle gerçekleştiğini savunmuştur.¹⁵ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-936) ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) kötülük anlayışları ise büyük oranda birbirine yakındır.¹⁶ el-Eş'arî, kötülüklerin Tanrı'nın mutlak iradesiyle yaratıldığını, bununla birlikte ilâhî fiillerin ilâhî hikmet kapsamında açıklanacağını ifade ederek kötülüklerin varlığında bir hikmetin olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Mâtürîdî de kötülüklerin Tanrı tarafından yaratıldığını savunmuş ve onları ilâhî hikmet ve imtihan kavramlarıyla açıklamıştır.¹⁸ O, kötülükleri insanın özgür iradesini kullanması için bir araç olarak görmüş ve insanların bu kötülüklerle imtihan edilerek karşılığında ödül ya da ceza elde ettiklerini savunmuştur.¹⁹ Bu bağlamda İslâm düşüncesinde kötülüğün varlığına dair tartışmalar Tanrı'nın adaleti, hikmeti ve insanın özgür iradesi gibi kavramlar çerçevesinde açıklanmış ve farklı kelâmî ekoller, kötülüğün mahiyetini bu temel ilkeler doğrultusunda yorumlamıştır.

İslâm düşüncesinde kötülük olgusu yalnızca kelâm ekollerinde değerlendirilmemiş, İslâm filozofları da bu olguyu farklı açılardan ele almıştır. Örneğin Kindî (öl. 252/866 [?]), dünyadaki her şeyi Tanrı'dan gelen bir hayır olarak görmüş ve kötülüğün insanın bedeninden kaynaklandığını savunmuştur. Nitekim o, insan nefsinin yetkin bir cevher ve insanın ilâhî bir yönü olarak değerlendirmiştir.²⁰ Fârâbî (öl. 339/950) ve İbn Sînâ (öl. 428/1037) ise varlıkları özü itibarıyla iyi olarak ele almıştır. Bu düşünce, Tanrı'nın özü itibarıyla iyi olması nedeniyle ondan sudûr eden evrenin de iyi olacağı düşüncesine dayanmaktadır.²¹ İslâm filozoflarının genellikle kötülüğü mutlak bir varlık olarak değil, geçici olarak görmelerinin nedeni budur.

¹² Stephen Wykstra, "A Skeptical Theist View", *God and the Problem of Evil*, ed. William L. Rowe (Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2001), 99, 105-108.

¹³ William L. Rowe, "Ruminations About Evil", *Philosophical Perspectives* 5 (1991), 69-88; a.mlf., "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", *International Journal for Philosophy of Religion* 16/2 (1984), 95-100; a.mlf., "Reply to Plantinga", *Noûs* 32/4 (1998), 545-552. Rowe'un kötülük argümanına cevap veren çalışmalara örnek olarak bk. Stephen T. Davis, "Anselm and Question-Begging: A Reply to William Rowe", *International Journal for Philosophy of Religion* 7/4 (1976), 448-457; Jim Stone, "Evidential Atheism", *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 114/3 (2003), 263-266.

¹⁴ William L. Rowe, "Evil and Theodicy", *Philosophical Ethics* 16/2 (1988), 126-131; Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 81-91.

¹⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018), 2/8-10, 16.

¹⁶ Özdemir, İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi, 134.

¹⁷ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lûm'a fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, thk. Abdülaziz İzzeddin Seyrevân (Beyrut: Dâru Lübnan, 1987), 117, 125.

¹⁸ Metin Özdemir, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2011), 380-382.

¹⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Ahmet Vanhoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 5/368-369.

²⁰ Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 243-245, 290.

²¹ Fârâbî, *Fusûsü'l-medenî*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005), 104-105; İbn Sînâ, *eş-Şifâ': el-İlâhiyyât*, nşr. G. C. Anawati – Saîd Zâhid (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-şu'ûni'l-matâbi'i'l-emîriyye, 1379-1380/1960), 415.

Bu makalede delilci kötülük probleminin hikmet ve imtihan kavramlarıyla nasıl açıklanabileceğini Rowe ve Mâtürîdî'nin öğretileriyle göstermeye çalışacağız. Her iki yaklaşımın çıktılarının çözüme yönelik katkıları ile güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyacağız. Böylelikle kötülük olgusunun aynı yöntemle ele alınmasının nasıl farklı sonuçlara yol açtığını ve bu farklılığın nedenlerini sorgulayacağız. Bu bağlamda Rowe'un kötülüklerin doğasına dair yaptığı ayrımların, Mâtürîdî'nin ontolojik ve itikâdî bakış açısı ışığında nasıl yorumlanabileceğini inceleyeceğiz. Böyle bir karşılaştırmanın felsefî ve kelâmî gelenekler arasında kötülük problemine dair bütüncül bir bakış açısı sunacağını öngörmekteyiz.

1. William Rowe'da Kötülük

William L. Rowe'un kötülük argümanı, teizmin mutlak kudret, ilim ve iyilik niteliklerine sahip Tanrı'sının dünyada şiddetli ve korkunç kötülüklerle neden izin verdiği problemi etrafında şekillenir. O, bu tür kötülükleri Tanrı'nın yokluğunu gösteren örnekler olarak değerlendirir. Bu çerçevede Rowe'un kötülük argümanı, kötülüklerle neyi kastettiği ve kötülükleri Tanrı'yla nasıl ilişkilendirdiği soruları etrafında incelenmelidir.

1.1. Kötülüğün İyilikle Açıklanması: Anlamsız ve Anlamsız Olmayan Kötülükler

Kötülük problemi argümanları çeşitli açılardan temellendirilmiştir. Bunlardan biri, William Rowe'un başvurduğu kötülüklerin iyiliklerle ilişkisi bağlamında değerlendirilmesidir. O, kötülükleri ikiye ayırmış ve dünyada *anlamsız kötülükler* olarak adlandırdığı şiddetli ve korkunç acıların var olmasına Tanrı'nın izin vermesinin rasyonel olmadığını savunmuştur.²² Argümanını şöyle formüle etmiştir:

1. "Her şeye gücü yeten, her şeyi bilen bir varlığın daha büyük bir iyiliği kaybetmeden veya aynı derecede veya daha büyük bir kötülüğe izin vermeden önleyeceği şiddetli acı (intense suffering) örnekleri vardır.
2. Her şeyi bilen, mutlak iyi bir varlık, daha büyük bir iyiliği kaybetmeden veya eşit derecede kötü veya daha büyük bir kötülüğe izin vermeden meydana gelebilecek herhangi bir şiddetli acının ortaya çıkmasını engeller.
3. Her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, tümüyle iyi bir varlık yoktur."²³

Yukarıdaki pasajda görüldüğü gibi Rowe, delilci kötülük argümanı ile dünyada şiddetli ve korkunç acıların var olmasının Tanrı'nın varlığıyla bağdaşmadığını savunur. O, kötülükleri iki kategoriye ayırır. Birincisi, herhangi bir iyiliğe hizmet etmeyen ya da hizmet etse dahi çok korkunç ve şiddetli olduğu için var olmaması gereken kötülüklerdir. Rowe bunları *anlamsız kötülükler* olarak adlandırır. İkincisi ise daha büyük bir iyiliğe yol açan veya daha büyük bir kötülüğü önleyen kötülüklerdir. Bunların da *anlamsız olmayan kötülükler* olarak adlandırılması mümkündür. Rowe, Tanrı'nın mükemmellik niteliklerine sahip olması ve her şeye gücü yeten bir varlık olması nedeniyle anlamsız kötülüklerle izin vermesinin rasyonel olmadığı sonucuna ulaşılacağını düşünür. Böylece Rowe, kötülükler arasında iyiliğe yol açıp açmaması üzerine yaptığı ayrımla Tanrı'nın varlığını sorgulayan bir pozisyon geliştirir.

Rowe'un kötülük ayrımı ve kötülüklerin doğasını ele alışı, çağdaş teist düşünürler tarafından çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktalarından biri, kötülüklerin anlamsız olup olmadığını belirlerken Rowe'un nasıl bir yöntem kullandığıdır. Nitekim o,

²² Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 85-88.

²³ Rowe, "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", *American Philosophical Quarterly* 16/4 (1979), 336. Bu argümanın yer aldığı Rowe'a ait diğer çalışmalar için bk. a.mlf., "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", 95-96; a.mlf., "Ruminations About Evil", 69; a.mlf., "God and Evil", *Philosophic Exchange* 28/1 (1997), 2; a.mlf., *Philosophy of Religion: An Introduction* (Canada: Wadsworth, 2007), 99.

argümanının birinci öncülünde kötülükleri, bir iyiliğe yol açıp açmama ya da daha büyük bir kötülüğü önleyip önlememe durumuna göre ikiye ayırmış ve sadece daha büyük bir iyiliğe yol açmayan ya da daha büyük bir kötülüğü önlemeyen kötülükleri ele almıştır. Kötülükler arasında yaptığı bu ayrımı, “Her şeye gücü yeten bir varlığın E1 ve E2’ye izin vermesini haklı çıkarılabilecek başka bir iyi durum var mı? Olduğuna inanmıyorum.”²⁴ ifadesiyle de dikkat çekmiştir. Rowe bu ifadesiyle şiddetli ve korkunç kötülüklerin her zaman kötülük olarak kalacağını, bir iyiliğe dönüşmeyeceğini ifade etmiş ve sadece bu kötülükleri teizmin Tanrı’sının karşısında konumlandırmıştır. O, Tanrı’nın anlamsız kötülüklerin varlığına izin verirken haklı bir gerekçesinin olamayacağı fikrini²⁵ “Reply to Plantinga” makalesinde temellendirmiştir.²⁶ Bununla birlikte anlamsız kötülükler dışında daha büyük bir iyiliğe neden olabilecek kötülüklerin kötülük olarak kalmayacağını ve iyiliğe evrileceğini savunmuştur.²⁷ Onun sunduğu doğal ve ahlâkî kötülük örneklerinin gerçekten bir iyiliğe hizmet etmeyecek kötülükler olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Bu bağlamda Rowe’un kötülük argümanı şu noktalardan eleştirilmiştir: Birincisi, Rowe, anlamsız kötülükleri anlamsız olmayanlardan ayırırken rasyonel bir gerekçe ortaya koymamıştır. O, bir kötülüğün şiddetli ve korkunç olmasını yavru geyik ve öldürülen çocuk örneklerinde kişisel gözlemleriyle tespit etmiştir. Ancak bir iddianın sadece gözlemle desteklenmesi, her bir birey sayısınca gözlemin ortaya çıkacağı dikkate alındığında oldukça farklı sonuçlara ulaşılmasına yol açacaktır. Bir kişi için anlamsız olan bir kötülük bir başkası için öyle olmayabilir. Bu durum gözlem yönteminin sübjektif veriler sağlamasına neden olur. Dolayısıyla Rowe’un argümanının daha birinci öncülünde kötülüklerin objektif açıdan değerlendirilmediği tartışılabilir bir konudur ki o, bu açıdan bazı çağdaş teist düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Stephen Wykstra bu konudaki açıklamalarında Rowe’un ortaya koyduğu doğal ve ahlâkî kötülük örneklerine atıfta bulunmuştur. Bu örneklerden ilki bir ahlâkî kötülük örneği olan “annesinin erkek arkadaşı tarafından tecavüze uğrayarak ve dövülerek öldürülen küçük kız çocuğu”yla ilgilidir. Rowe bu örnekle Tanrı’nın bu kız çocuğunun karşılaştığı derecede şiddetli bir kötülükle daha büyük bir iyiliği hedeflemesini anlamsız bulur.²⁸ Diğer örnek ise Rowe’un doğal kötülükler kapsamında verdiği “yanarak ölen yavru geyik”le ilgilidir. O, her iki örnekle aynı sonucu hedeflediği için burada yavru geyik örneğiyle yetinilecektir. Bu örnek şöyledir:

“Diyelim ki uzak bir ormanda yıldırım kurumuş bir ağaca çarpıyor ve orman yangını çıkıyor. Yangında bir yavru geyik mahsur kalıyor, korkunç bir şekilde yanıyor ve ölüm acısını dindirmeden önce birkaç gün boyunca korkunç acılar içinde yatıyor. Gördüğümüz kadarıyla yavru geyiğin şiddetli acısı anlamsızdır. Çünkü yavru geyiğin acısının önlenmesi için ya o iyiliğin kaybı ya da eşit derecede kötü veya daha büyük bir kötülüğün meydana gelmesi gerekecek kadar daha büyük bir iyilik yok gibi görünüyor (...) Yavru geyiğin şiddetli acısı önlenabilir ve görebildiğimiz kadarıyla anlamsız olduğundan, argüman (1) numaralı öncülün doğru olduğu görünmüyor mu.”²⁹

Yukarıdaki pasajda ele alınan örnek, Rowe tarafından anlamsız kötülük kavramını desteklemek için sunulmuştur. Ona göre bu tür şiddetli acılar ne daha büyük bir iyiliğe neden olur ne de daha büyük bir kötülüğü önler. Ancak Wykstra, bu argümanın epistemik sınırlılıklarını vurgulayarak Rowe’un anlamsız olarak nitelendirdiği kötülüklerin gerçekte anlamsız olup

²⁴ Rowe, “Evil and Theodicy”, 121. E1, Rowe’un yavru geyik örneğini, E2 ise ahlâkî kötülük için verdiği örneği ifade etmektedir. Rowe’un ahlâkî kötülük örneği için bk. a.mlf., “Evil and Theodicy”, 120.

²⁵ İsmail Şimşek, “William L. Rowe ve ‘Kötülüğün Anlamsızlığı’”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), 1027.

²⁶ Rowe, “Reply to Plantinga”, 548-549.

²⁷ Rowe, “Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil”, 80-81.

²⁸ Rowe, “Evil and Theodicy”, 119-121; a.mlf., “Ruminations About Evil”, 71-72.

²⁹ Rowe, “The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism”, 337.

olmadığını sorgular. Bu bağlamda Wykstra, *makul epistemik erişim (CORNEA)* ilkesini ortaya koyarak Rowe'un ilk öncülüne itiraz eder. Ona göre bir kötülüğün anlamsız olup olmadığını belirleyebilmek için insanların yeterli epistemik erişime sahip olmaları gerekir. Ancak insanlar, evrendeki tüm nedensel bağlantıları göremeyeceği için Tanrı'nın herhangi bir kötülüğe neden izin verdiğini kesin olarak bilemezler. Bu nedenle bir kötülüğün gerçekten anlamsız olduğunu iddia etmek epistemik olarak hatalı olabilir. Buna ek olarak Wykstra, Rowe'un kendi düşüncesiyle çeliştiğini öne sürer. Rowe, daha önce acı çekme vakalarının niceliksel açıdan fazla olmasının kendi argümanını doğrudan doğrulamadığını göstermiştir.³⁰ Eğer Rowe kötülüklerin çokluğunun argümanına doğrudan bir destek sağlamadığını kabul ediyorsa, o halde belirli kötülüklerin anlamsız olduğu sonucuna ulaşmak da aynı şekilde epistemik olarak sorunlu olabilir.

Wykstra, yukarıdaki eleştirisiyle bağlantılı olarak, Rowe'un bir kötülüğün anlamsız olduğunu *görünüm*den yola çıkarak ortaya koyduğunu belirtir ve onun *görünüm*den hareketle gerçekliği savunmasını eleştirir.³¹ Ona göre bir kişinin görünümle gerçek bir durum hakkında yargıda bulunabilmesi için duyuşal veriler olsa bile rasyonel bir bilginin de olması şarttır.³² Buna göre Tanrı'nın bir niteliği olan "mutlak ilim" sahibi olmayan insanların bir kötülüğün anlamsız olup olmadığına dair kesin yargı vermesi problemlidir.³³ Bu bağlamda Rowe'un gözleme dayalı çıkarımları, insan bilgisinin sınırlı olduğu gerçeği göz önüne alındığında daha derin epistemik sorgulamalara ve farklı yorumlara ihtiyaç duyar. O, her ne kadar acı çekme örneklerinden yola çıkarak bir kötülüğün anlamsız olduğunu belirlemeye çalışsa da bu tür belirlemelerin sınırlı bir bakış açısıyla yapıldığı açıktır. Bu nedenle insanların epistemik erişime tam olarak sahip olmaması bir kötülüğün anlamını ya da anlamsızlığını belirlemede destek sağlayacak farklı delillere ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

Rowe'un kötülükleri bir bütün olarak değil, miktar ve büyüklük açısından ele alan argümanı, Peter van Inwagen tarafından da tenkit edilmiştir. van Inwagen'a göre kötülükleri ele alırken ileri sürülen *miktar* kavramı, kötülüğün ölçülebilir bir şey olduğunu ima etmesi açısından yanlış ve anlaşılabilir bir yaklaşımdır. Eğer kötülük niceliksel olarak belirlenebiliyorsa milyonlarca küçük acı olayının olduğu bir dünyada birkaç şiddetli kötülüğün olması durumunun açıklanması zor olacaktır. Bu nedenle van Inwagen, Rowe'un tüm kötülöklere değil kötülük örneklerine başvurarak bir argüman geliştirmesini eleştirmiştir.³⁴ Bu eleştiri, Rowe'un kötülükleri niceliksel bir ölçütle değerlendirmesinin metodolojik açıdan sorgulanmasını gerektirecektir. Eğer kötülüklerin belli bir miktarının Tanrı'nın aleyhine savunulabileceği varsayılırsa bu durumda hangi kriterlere dayanarak bir kötülüğün diğerinden daha büyük ya da daha küçük olduğu belirlenecektir? Ayrıca kötülüklerin sadece belirli örnekler üzerinden tartışılması, argümanın genelleştirilebilirliğini ve epistemik güvenilirliğini zayıflatabilir.

Delilci kötülük probleminde genel olarak belli miktardaki kötülöklere odaklanılması, çağdaş felsefecilerden Yujin Nagasawa tarafından *sistematik kötülöklükler (systemic evil)* kavramıyla

³⁰ Wykstra, "The Human Obstacle to Evidential Arguments from Suffering: on Avoiding the Evils of 'Appearance'", *Problem of Evil*, ed. Marilyn McCord Adams – Robert Merrihew Adams (Oxford: Oxford University Press, 1990), 143. Rowe'un bu görüşü için bk. Rowe, "God and Evil", 8.

³¹ Wykstra, "A Skeptical Theist View", 106-107.

³² Rahim Acar, "The Limits of Evidential Arguments from Evil", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 2/4 (2019), 119.

³³ Wykstra, "The Human Obstacle to Evidential Arguments from Suffering: on Avoiding the Evils of 'Appearance'", 155-156; a.mlf., "A Skeptical Theist View", 107; Timothy Perrine – J. Stephen Wykstra, "Skeptical Theism", *The Cambridge Companion to the Problem of Evil*, ed. Chad Meister – Paul K. Moser (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 86-87; Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011), 53.

³⁴ Peter van Inwagen, "The Problem of Evil", *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, ed. William J. Wainwright (New York: Oxford University Press, 2005), 203-204, 211.

tenkit edilmiştir:

“Filozoflar öncelikle insanların kurban olduğu savaşlar, suçlar ve depremler gibi kötülük türlerine odaklanmışlardır. Ancak bazıları ayrıca insan olmayan hayvanların kurban olduğu orman yangınları ve çevresel bozulma gibi kötülük türlerini de tartışmışlardır. Sistemli kötülük sorunu, doğal seçim ve evrim sürecine tabi olan hem insanlar hem de hayvanlar için acı ve ıstırapı kapsar. Başka bir deyişle, sistemli kötülüğün kurbanları doğal seçim ve evrime tabi olan tüm duyarlı hayvanları içerir. Bu anlamda sistemli kötülük sorunu, kötülük sorununun her şeyi kapsayan bir biçimidir.”³⁵

Nagasawa’nın yukarıdaki eleştirisinde işaret ettiği gibi Rowe’un argümanı da Tanrı’nın varlığına karşı sadece anlamsız kötülükleri dikkate almıştır. Sonuç olarak onun argümanı, anlamsız kötülükler kavramıyla Tanrı’nın varlığına karşı güçlü bir itiraz geliştirmeye çalışsa da hem epistemik hem de metodolojik açıdan eleştiriye açıktır. Wykstra ve van Inwagen tarafından yöneltilen eleştiriler, Rowe’un argümanının bu yönleriyle daha sağlam bir temele oturması gerektiğini gösterir. Nagasawa’nın genel olarak delilci argümanların kötülükler parçacı yaklaşımını eleştirmesi ise, Rowe’un argümanı açısından düşünüldüğünde, kötülük probleminin bütüncül doğasının dikkate alınmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu eleştiriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Rowe’un argümanının ilk öncülünün kötülükleri tam anlamıyla kuşatmadığı için tartışmaya açık olduğunu göstermektedir.

1.2. Kötülük, Olasılık ve Tanrı

Rowe, “Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil” başlıklı makalesinde kötülük argümanını şu şekilde sadeleştirmiştir:

1. Büyük ihtimalle anlamsız kötülükler vardır.
2. Tanrı varsa anlamsız kötülük yoktur.
3. Muhtemelen Tanrı yoktur.³⁶

Rowe, kötülük ile Tanrı ilişkisini mantıksal bir kesinlikten ziyade bir olasılık olarak ele almış ve böylelikle Tanrı’nın yokluğunu mutlak anlamda değil, bir ihtimal olarak değerlendirmiştir. Bir şeyin olasılıksal olarak ele alınması, o olasılığın dışında kalan imkânların gerçekleşmesine de yol açar. Diğer bir ifadeyle olasılıksal olarak Tanrı’nın varlığının reddedilmesi, katı bir biçimde Tanrı’nın olmadığının iddia edilmesine engel olmaktadır. Dolayısıyla Rowe, bu argümanı ateizmi desteklemeyi amaçladığını ifade etse de³⁷ bu amacın onun tarafından güçlü bir şekilde savunulmadığı görülmektedir.

Rowe, teist çevrelerden gelen eleştirilere karşı argümanındaki Tanrı anlayışını dinlerin değil, teizmin Tanrı’sı ile sınırlandırmıştır: “(...) başlangıçta kısıtlı standart teizme, onun var olduğu görüşüne odaklanmak istiyorum.”³⁸ Dolayısıyla iki Tanrı anlayışı arasındaki ayrımı *genişletilmiş teizm (expanded theism)* ve *kısıtlanmış teizm (restricted theism)* kavramlarıyla ifade etmiştir. Genişletilmiş teizm, dinlerin öğretilerini ve ilkelerini kapsayan bir Tanrı anlayışyken kısıtlanmış teizm Yahudilik, Hristiyanlık ya da İslâm’ın Tanrı’sına yer vermeyen ve Tanrı’yı sadece teist niteliklerle niteleyen bir teizmdir. Onun bu ayrıma yer vermesinde Wykstra’nın argümanına yönelik eleştirileri etkili olmuştur. Ona göre Wykstra bu eleştirilerinde Hristiyan

³⁵ Yujin Nagasawa, *The Problem of Evil for Atheists* (New York: Oxford University Press, 2024), 124.

³⁶ Rowe, “Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil”, 80.

³⁷ Rowe, “The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism”, 335.

³⁸ Rowe, “Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil”, 85-86; a.mlf., “Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra”, 95.

öğretiye dayanan bir Tanrı'yı ifade etmesi açısından genişletilmiş teizmi savunmuştur.³⁹ Böylelikle Rowe, argümanında yer verdiği kötülükleri anlamsız olan kötülüklerle sınırlandırdığı gibi yine argümanındaki Tanrı'yı da teizmin Tanrı'sı ile kısıtlamıştır. Ancak o, bu sınırlandırmayı metodolojik ve epistemolojik açıdan temellendirmemiştir. Onun bu ayrımı Wykstra'nın eleştirilerinden sonra ortaya koyması teist çevrelerden kendisine gelebilecek eleştirileri önlemeyi amaçladığını göstermektedir.

Rowe, mantıksal kötülük argümanlarına yöneltilen bazı eleştirileri kendi argümanını temellendirmek için yeniden ele almıştır. Bu nedenle söz konusu eleştirileri dikkate aldığı çalışmalar ortaya koymuştur.⁴⁰ Örneğin Alvin Plantinga'nın felsefedeki mantıksal kötülük problemine yönelttiği itirazları ele alarak kendi delilci argümanını açıklamıştır. Ona göre Plantinga mantıksal probleme karşı Tanrı ile kötülük ilişkisinin tutarlı olduğunu savunsa da kötülük probleminin delilci versiyonu mantıksal versiyondan daha önemlidir. Plantinga'nın eleştirilerinin yalnızca mantıksal bir tutarlılık sağlamakla sınırlı olduğunu, ancak Tanrı'nın varlığına yönelik güçlü bir delilci karşı-argüman sunmadığını belirtmiştir.⁴¹ Bununla birlikte Rowe, argümanını John Hick'in (öl. 2012) teodisesi üzerinden de temellendirmeye çalışmıştır. Hick üzerinden teist çevrelerde dünyadaki kötülükleri insanların ahlâkî ve manevî gelişimi için bir araç olarak değerlendiren yaklaşımların olduğuna dikkat çekmiştir. Rowe bu şekilde kendi argümanındaki anlamsız kötülüklerin teistler tarafından ahlâkî ve ruhsal gelişime katkı sağlaması açısından eleştirilebileceğini muhtemel görmüştür.⁴² Bu bağlamda o, Plantinga ve Hick üzerinden teist düşünürlerin mantıksal kötülük problemine yönelik yaklaşımlarını ele alarak kendi delilci argümanını temellendirmeye çalışmıştır. Buna rağmen argümanını güçlü delillerle desteklememiştir. Bu çerçevede Rowe, kötülüğün Tanrı'nın yokluğuna karşı bir delil sunduğunu savunsa da kötülük meselesi sadece delilci bir argüman çerçevesinde değil, daha geniş olarak metafizik ve teolojik bağlamda da ele alınabilir. Nitekim İslâm düşüncesinde özellikle Mâtürîdî'nin anlayışında kötülük, ilâhî hikmet ve insanın imtihanı kavramlarıyla açıklanarak Tanrı'nın iyilik sıfatı ve insanın özgür iradesi gibi unsurlar merkeze alınmıştır.

2. Mâtürîdî'de Kötülük

Dünyadaki kötülükler Mâtürîdî'de bir problem olarak değerlendirilmemiş, aksine kozmolojik işleyişin doğal bir parçası olarak görülmüştür. Onun, kötülükleri Rowe ile benzer bir yöntemle ele almış olması burada her ikisinin görüşünü mukayese etme, görüşler arasında benzerlik ve farklılıklara işaret etme imkânı açısından önemlidir. Bununla birlikte Mâtürîdî, benzer bir yöntemle Rowe'dan farklı bir sonuca ulaşarak kötülükleri Tanrı'nın yokluğunun bir delili olarak kullanmamıştır. Dolayısıyla onun bu konudaki görüşlerinin analiz edilmesi, kötülüklerin Rowe'un bakışından farklı olarak nasıl yorumlanabileceği konusunda fikir sunacaktır.

2.1. Kötülüğün İyilik Karşısındaki Durumu

Kötülük, düşünce tarihi boyunca teist ve ateist çevreler tarafından çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Kötülüklerin iyiliklerle ilişkisi bakımından ele alınması kötülüklerin varlık gerekçesini açıklama biçimlerinden biri olmuştur. Hristiyan ve İslâm teolojisinde bu açıklama biçimi oldukça erken tarihlere dayanmaktadır. Augustinus (öl. 430), Fârâbî, Mâtürîdî, İbn Sînâ,

³⁹ Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 85-86; a.mlf., "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", 81, 84.

⁴⁰ bk. Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 82; a.mlf., "Evil and Theodicy", 126-127.

⁴¹ Rowe, "Reply to Plantinga", 545-546.

⁴² Rowe, "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", 338.

Gazzâlî (öl. 555/1111), İbn Rüşd (öl. 595/1198), Thomas Aquinas (öl. 1274) ve Leibniz kötülükleri iyilikle ilişkisi açısından formüle eden önemli teolog ve düşünürlerdir.⁴³

Mâtürîdî kötülüklerin Tanrı ile ilişkisini kötülük-iyilik karşılaştırması üzerinden ele almıştır. İslâm'da kötülük; *sû'*,⁴⁴ *şer*,⁴⁵ *seyyie*⁴⁶ ve *münker*⁴⁷ kavramlarıyla ifade edilmiş, bu kavramlar kemalden uzaklaşma ve ahirette cezalandırılmanın nedeni olarak görülmüştür.⁴⁸ Batı düşüncesinde kötülük üzerine yapılan tartışmalarda *evil*, *suffering*⁴⁹, *privation of God*⁵⁰ gibi kavramlar tercih edilmiştir. Mâtürîdî ise kötülüğü ifade etmek için *şer* kavramına yer vermiştir. İslâm düşüncesinin erken dönemlerinde kötülükler konusunda önemli görüşler ortaya koyan Mâtürîdî, kötülüğü insanın yaratılış amacına aykırı davranması olarak yorumlamıştır.⁵¹ Buna göre dünyadaki kötülükler iyiliğin eksikliği ya da yokluğudur ve dünyanın yapısı, iyi-kötü, doğru-yanlış ve güzel-çirkin gibi zıtlıklar üzerine kuruludur. Tanrı hem kötünün hem de iyinin yaratıcısıdır; çünkü mutlak anlamda kudret sahibi olan Tanrı'nın hem iyiyi hem de kötüyü gerçekleştirmeye kâdir olması gerekmektedir.⁵² Ona göre eğer Tanrı, duyu dünyasındaki iyi ve kötü değerleri yaratmasaydı insan çirkinliği güzelden ve zararlıyı faydalı olandan ayırt edemezdi. Dolayısıyla ona göre dünyanın karşıt değerlerle yaratılması, insanın duyu alanına giren şeyleri bu alanın dışında kalanlardan kıyas yoluyla ayırt etmesini sağlamıştır. Bu sebeple onun açısından kötülüğün varlığı yadsınamaz bir gerçektir.⁵³ Bu durum Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde iyiliklerin kötülükleri belirlemedeki önemli rolünü göstermektedir.

Mâtürîdî'nin kötülüğü, iyiliğin tamamlayıcı bir parçası olarak ele alan bakış açısında kötülüklerin varlığı, ârızî yani geçici olmakla açıklanmıştır. Buna göre dünyada iyilikler varlıkların aslî niteliğini oluştururken kötülükler, iyiliklerin anlaşılması için kullanılan geçici niteliklerdir.⁵⁴ Onun bu bakış açısı İslâm düşüncesinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın öğretilerinde de yer almaktadır. Fârâbî'ye göre kötülükler dünyadaki düzenin bir parçası olup varlığa ilişkin geçici bir niteliği temsil etmektedir.⁵⁵ Benzer şekilde İbn Sînâ'nın, inayet teorisi çerçevesinde geliştirdiği Tanrı'nın varlıkları iyilik düzeni içinde bildiği düşüncesi, evrende asıl olanın iyilik olduğu ve kötülüklerin geçici olduğu fikrine dayanmaktadır.⁵⁶ Bu düşünceler, Mâtürîdî'nin kötülüğü geçici olarak görme anlayışıyla benzerlik göstermektedir.

⁴³ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998), 154. Bu konuda birincil kaynaklar için bk. Thomas Aquinas, *Summa Theologica* (London: Sheed and Ward, 1948), 249-254; İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*, 415; a.mlf., *er-Risâletü'l-arşîyye fî hakikatî't-tevhîd ve isbâtî'n-nübüvve*, nşr. İbrahim Hilâl (Kahire: Câmi'atü'l-Ezher, 1980), 37-39; Gottfried W. Leibniz, *Theodicy*, çev. E. M. Huggard (Illinois: Open Court Publishing Company, 1993), 128, 217, 247; Saint Augustinus, *İtirafar*, çev. Dominik Pamir (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 142-143; İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri: Fas'l-ul-makâl*, el-Keşf 'an minhâcî'l-edille, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 249-250.

⁴⁴ el-A'râf 71/188.

⁴⁵ el-Bakara 2/216.

⁴⁶ el-Kasâs 28/84.

⁴⁷ Âli İmrân 3/104.

⁴⁸ Ebü'l-Hasan Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 220.

⁴⁹ Bu kavram, Rowe'un çalışmalarında da kullanılır. Örnek olarak bk. Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 84.

⁵⁰ Örnek olarak bk. W. Matthews Grant, "Moral Evil, Privation, and God", *European Journal for Philosophy of Religion* 9/1 (2017), 125-145.

⁵¹ Emine Ögük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 104-105.

⁵² Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2002), 4.

⁵³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 282.

⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 41-43, 377.

⁵⁵ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 152.

⁵⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*, 415, 420.

Mâtürîdî kötülükleri iyiliği anlamaya yönelik araçsal bir işlev yüklemiştir.⁵⁷ Buna göre Tanrı kötülükleri iyiliklerin daha iyi anlaşılması ve insanın imtihan edilmesi için yaratmıştır. Bu düşünce, çağdaş Batı felsefesinde bazı teistlerce de tercih edilen bir düşüncedir. John Hick ruh yapma (soul-making) teorisinde kötülükleri ahlâkî ve ruhsal olgunlaşma için bir araç ve geçici bir unsur olarak görmesi açısından⁵⁸ Mâtürîdî ile benzer bir görüş ortaya koymuştur. İngiliz filozof Richard Swinburne de kötülüğü insanların ahlâkî ve ruhsal gelişimi için bir araç olarak görmüştür.⁵⁹ Bununla birlikte Rowe her ne kadar kötülükleri bir araç olarak görmese de Hick ile Swinburne'un kötülük anlayışlarından kendi argümanına gelebilecek olası eleştirileri ele alan bir çalışma hazırlamış ve bu çalışmada söz konusu düşüncülerin araçsal anlayışına işaret etmiştir. Ona göre her iki filozof da teodiselerinde teizmi kötülüklerle uzlaştırmaya çalışmıştır. Ancak Rowe onların kötülüklerin insan gelişimine imkân tanıdığı görüşünü eleştirerek bu noktada delilci kötülük probleminin önemine işaret etmiştir. Çünkü ona göre bu iki teist filozof mantıksal kötülük probleminin yönüne yönelik eleştirilerinde kötülükleri bir bütün olarak görüp Tanrı'nın varlığının lehine açıklamıştır. Ancak delilci versiyonda bazı kötülüklerin onların açıkladığı gibi insanın olgunlaşmasına hizmet etmeyecek kadar şiddetli ve korkunç olduğunu ifade etmiştir. Böylece hangi iyiliğin masum bir çocuğun ölmesine ya da yavru geyiğin yanmasına Tanrı tarafından izin verilmesini haklı çıkaracağını sorgulamıştır.⁶⁰ Diğer yandan Hick ve Swinburne'un bu yaklaşımları, günümüzde hala Mâtürîdî gibi kötülüğü geçici olarak konumlandıran ve araçsal olarak ele alan görüşlerin bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Rowe, Mâtürîdî'nin kötülükleri bir bütün olarak ele alan ve hepsini iyiliğe dönüştürme potansiyelindeki geçici kötülükler olarak gören yaklaşımına da muhtemelen benzer gerekçelerle karşı çıkardı.

Mâtürîdî kötülüklerin hepsini Tanrı'nın varlığının aleyhine olmayacak şekilde açıklamıştır. Kötülükleri pragmatik bir düzlemde ele almış ve fayda-zarar çerçevesinde değerlendirmiştir. Kötü olan bir şeyin bir başka açıdan iyi, zararlı bir şeyin ise başka yönüyle faydalı olabileceğini ifade etmiştir.⁶¹ Ona göre zararlı cevherler insanın idrak edemeyeceği faydalar içermektedir. Örneğin su, bazı canlıların boğulmasını, bazılarının ise hayatta kalmasını sağlar. Diğer yandan ona göre Tanrı, fayda sağlamak istediği bir kimseye faydanın ulaşması için lütfuyla zararlı yönü durdurabilir; aksi halde Tanrı'nın zararını dilediği kişi için ilâhî kanun tam tersi şekilde işlemektedir.⁶² Sonuç olarak Mâtürîdî, teist bir düşünür olarak dünyada var olan kötülükleri Tanrı'nın varlığının aleyhine görmemiştir. Çünkü ona göre mutlak iyi olan Tanrı'nın, eylemlerinin de iyi olması gerekir ve kötülükler, iyiliklerin ortaya çıkmasına vesile olan araçlardır.

Mâtürîdî'de kötülük meselesinde akıl ve vahiy dengesi belirleyici bir faktör olmuştur. O, aklın iyi ve kötüyü ayırt edebileceğini ancak bu konuda nihai bilginin Tanrı'nın vahyi aracılığıyla tamamlanacağını savunmuştur.⁶³ Bu noktada Rowe'un gözleme dayalı epistemolojisiyle Mâtürîdî'nin vahiy merkezli kötülük yaklaşımı arasında epistemoloji ve metodoloji açısından fark olduğu ortaya çıkmaktadır. Mâtürîdî'nin insan aklının bile tek başına bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu bilemeyeceği görüşü karşısında Rowe, sadece gözlemsel verilerle desteklediği bir kötülük argümanı ortaya koymuştur. Mâtürîdî'nin bu bakış açısı, çağdaş felsefede Wykstra tarafından Rowe'un kötülük argümanına yöneltilmiş eleştiriyle benzerdir. Wykstra şiddetli acı ile ölen yavru geyiğin ölümünde daha büyük bir iyiliğin olup olmadığını insan aklının bilmekten aciz

⁵⁷ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 4.

⁵⁸ Michael Peterson vd. (ed.), *Din Felsefesi: Seçme Metinler*, çev. Rahim Acar vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 423.

⁵⁹ Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, çev. Muhsin Akbaş (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 98, 101.

⁶⁰ Rowe, "Evil and Theodicy", 126-131; a.mlf., "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 88.

⁶¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 41, 346-347.

⁶² el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 109, 207-208.

⁶³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 11, 274; Ögök, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi, 138-140.

olduğunu ifade etmiş ve beşerî bilgi ile ilâhî bilgiyi birbirinden ayırmıştır.⁶⁴ Mâtürîdî'nin bakış açısına benzer bir yaklaşımın çağımızda Rowe'un argümanına yöneltilmesi, Mâtürîdî'nin bu konudaki değerlendirmelerinin güncel ve dinamik bir yapıda olduğunu gösterme noktasında oldukça önemlidir.

Sonuç olarak Mâtürîdî'nin kötülüğü iyiliğin eksikliği ya da yokluğuyla açıklayan öğretisi, Rowe'un kötülükle ilgili gözlemsel ve olasılıksal iddialarına karşı daha derin bir perspektif sunar. Örneğin Mâtürîdî'nin kötülüğü hikmet ve imtihanla açıklaması, Rowe'un kötülüklerin anlamsız olup olmadığını belirleye çalışırken kullandığı bireysel gözleme ve Wykstra'nın ifade ettiği gibi epistemik açıdan sınırlı insan çıkarımlarıyla ele almasına bir alternatif oluşturur. Her iki kötülük argümanının farklı ön kabullerle oluşturulmuş olması bu noktada gündeme getirilebilir. Bu konuda önemli olan, iki düşünürün argümanlarının oluşturuldukları zemini yeterince karşılayabilip karşılayamadıklarıdır. Çünkü Rowe'un argümanının teistler tarafından epistemolojik eksiklik açısından eleştirilebilmesi, argümanın felsefî zemininde sorunlar olduğunu gösterir. Ancak Mâtürîdî kötülük anlayışını teolojik bir çerçevede kurgularken İslâm akâidinin kavramları ve öğretisiyle çatışan bir içerik sunmamıştır.⁶⁵ Bu durum, Mâtürîdî'nin hikmet ve imtihan anlayışının teolojik açıdan sağlam temeller üzerine kurulu olması nedeniyle, Rowe'un kötülüğü açıklarken kullandığı epistemolojik açıdan zayıf olan gözlemsel ve olasılıksal iddialarına⁶⁶ karşı güçlü bir alternatif sunabilir. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı, Rowe'un argümanının temellerini sorgulamak için bir fırsat verir.

2.2. Tanrı ve Kötülük İlişkisinin Hikmet ve İmtihan Kavramlarıyla Açıklanması

Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*'de kötülüğü hikmet ve imtihan gibi itikâdî kavramlarla destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Bu bakış açısı, kötülüğün ontolojik açıdan bağımsız bir gerçeklik olarak değil, dünyadaki ilâhî düzenin bir parçası olarak açıklanması anlamına gelmektedir.⁶⁷ O, hikmeti, "bir şeyi yerli yerine koymak" olarak tanımlamış ve mümin bir kişinin kötülük sorununu çözerken Tanrı'nın hikmetini gözetmesi ve hikmetin dünyadakilerle ilişkisini dikkate alması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁸ Varlıklardaki ilâhî hikmete ve adalete dayalı düzeni insanın cüz'î iradesiyle her zaman kavrayamayacağını belirtmiştir:

"İlke olarak hikmet ve adlin güzelliği, sefeh ve zulmün de çirkinliği sâbit olup, Yüce Allah'ı, meydana getirdiği her fiilde en azından o fiilin hikmet ve adâlet veya lütuf ve ihsân oluşuyla nitelendirilmesi gerekli hale gelince -çünkü O'nun cömert, lütufkâr, ganî ve alîm olduğu müsellemdir- ayrıca bilgisizlik ve ihtiyaçtan kaynaklanan zulüm ve sefeh vasıflarının O'na ârız olması da söz konusu olmayınca, evet bütün bunlardan ötürü bir şeyin hem zulüm hem adl, hem hikmet hem de sefeh kavramlarıyla nitelendirilmesi de imkân dâhiline girmiş olur. (...) o sırada fiilin nirengi noktasına ulaşması ve akıl yoluyla onu kavraması imkân dâhiline girmeyebilir."⁶⁹

Kaynaklarda ilâhî hikmet, varlıkları araştıran ancak beşerî irade tarafından yönlendirilemeyen ve kontrol edilemeyen bir ilim olarak tanımlanmıştır.⁷⁰ Benzer bir yaklaşımla Mâtürîdî, hikmet kavramının bir şeyin düzen içerisinde eksiksiz ve amacına uygun olarak yapılması, hiçbir şeye muhtaç olmaması ve insan tarafından bilinemeyecek bir yönünün olması

⁶⁴ Rowe, "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", 95-97.

⁶⁵ Sami Şekeroğlu, "Mâtürîdî'de Kötülük Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (2009), 145-146.

⁶⁶ Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 80.

⁶⁷ J. Meric Pessagno, "The Uses of Evil in Mâtürîdian Thought", *Studia Islamica* 60 (1984), 63.

⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 176, 487; Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 135-136.

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 446-447.

⁷⁰ İlhan Kutlu, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503.

açısından değerlendirilmiştir. Ona göre iyilikleri ve kötülükleri Tanrı yaratmıştır ve Tanrı kötülükleri hikmetiyle iyi bir amaç için var etmiştir; çünkü eksik niteliklerden uzak olan Tanrı, hikmetsizce iş yapmaz.⁷¹ Ayrıca kötü olan bir şey bir başka açıdan ya da bir başkası için iyi olabilir. Mâtürîdî bu ifadesiyle kötülükleri mutlak değil, geçici olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur.⁷² Onun bu görüşü, Rowe'un delilci problemiyle kısmen uyumlu, kısmen ise problemli görünmektedir. Rowe bazı kötülüklerin daha büyük bir iyiliğe yol açabileceğini kabul etmekle birlikte hiçbir iyiliğe hizmet etmeyen anlamsız kötülüklerin de var olduğunu savunur.⁷³ Bu bağlamda Mâtürîdî'nin kötülükleri hikmetle açıklayan yaklaşımı Rowe'un daha büyük iyiliğe yol açabilecek anlamsız olmayan kötülükleriyle örtüşse bile anlamsız kötülükler dediği kötülükleri açıklayamaz.

Mâtürîdî kötülüğü, bir şeyin yerli yerinde olmaması olarak ifade eder ki bu durum hikmetin zıttı olan sefahat ve abeslik durumlarını ortaya çıkarır.⁷⁴ Mâtürîdî'ye göre bir şeyin hikmetten yoksun bir şekilde yaratılması düşüncesi abes, saçma ve boştur. Tanrı, yaratılışın bilgisine sahip olan bir varlık olarak abes eylemlerde bulunmaktan uzaktır.⁷⁵ Rowe'un argümanı dikkate alındığında Tanrı'nın şiddetli ve korkunç kötülülere izin verdiğini düşünmek ilâhî hikmet anlayışına ters bir düşünce olup Tanrı'yı sefahatle suçlamaktır. Tanrı'nın işlerinde sefahat olmayacağı itikâdî kabulü dikkate alındığında ilâhî eylemlerde insanların bilemeyeceği hikmetlerin olduğunu savunmak daha ılımlı bir yaklaşım sağlamaktadır.

Mâtürîdî'nin dünyadaki kötülüğün varlığını açıklarken kullandığı bir diğer kavram *imtihandır*. Ona göre zarar ve fayda veren şeyler bir imtihan aracı olarak yaratılmış, şeytan da dâhil bazı zararlı ve kötü nesneler imtihan amacıyla Tanrı tarafından var edilmiştir.⁷⁶ Dolayısıyla insan, Tanrı'nın yarattıklarına itaat ya da isyan davranışlarından birini sergileyerek karşılığında ahirette ödül ya da ceza ile muhatap olacaktır.⁷⁷ Çünkü bu hayat imtihan üzerine kuruludur ve elde edilecek ödül ya da ceza insanın iyi ile kötü arasındaki bilinçli tercihi dayanmaktadır.⁷⁸ Bu bağlamda Mâtürîdî'nin ilâhî hikmet kavramıyla kötülüklerin Tanrı ile ilişkisine odaklandığı, imtihan kavramıyla ise daha çok kötülükleri insan çerçevesinde açıkladığı ifade edilebilir. Diğer bir deyişle Tanrı, ilâhî hikmetinin bir sonucu olarak, insanın nedenini idrak edemeyeceği çeşitli gerekçelerle kötülükleri yaratmıştır. Ancak bu yaratmanın ardından ortaya çıkan kötülüklerle insanın nasıl ilişki kurduğu onun ahirette elde edeceğinin ne olacağını etkileyecektir. Bu durumda imtihan kavramı bağlamında insanın özgür iradesiyle seçimler yapması gündeme gelmektedir. Mâtürîdî'nin özgür irade hakkındaki bu görüşü, Alvin Plantinga'nın mantıksal kötülük problemini eleştirirken yer verdiği meşhur özgür irade savunusuyla benzerdir. Plantinga, Tanrı'nın kötülüğe müsaade etmesini insanların özgür irade sahibi olması ve özgür eylemlerde bulunması açısından gerekli görür.⁷⁹ Bu bağlamda Mâtürîdî ve Plantinga'nın özgür irade vurgusu, bireyin seçim özgürlüğünü koruma hedefi zemininde buluşmaktadır. Sonuç olarak Mâtürîdî'nin kötülükleri ilâhî hikmet ve imtihanla açıklayan yaklaşımı, Rowe'un kötülük anlayışını farklı açılardan yorumlayabilme imkânı sunmaktadır.

⁷¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 263, 392, 501; Özdemir, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", 424-425.

⁷² el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 41-43, 377.

⁷³ Rowe, "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", 335-336.

⁷⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 309; Özdemir, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", 424-425.

⁷⁵ Özdemir, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", 394.

⁷⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 169; Ögök, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi, 218.

⁷⁷ Ögök, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi, 220.

⁷⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/368-369.

⁷⁹ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 69.

3. Tartışma ve Değerlendirme

Bu çalışma, Rowe'un delilci kötülük argümanının birinci öncülünü ve sonucunu Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı çerçevesinde yeniden ele almaktadır. Rowe'a göre dünyadaki bazı kötülükler, daha büyük bir iyiliğe yol açmaz ya da daha büyük bir kötülüğü engellemez. Bu düşünce, onun kötülükleri Tanrı'nın varlığını olasılıksal açıdan sorgulayan bir argümana dönüştürmesine neden olur.⁸⁰ Mâtürîdî ise kötülüğü, Tanrı'nın ilâhî hikmetine ve imtihan amacına dayalı olarak anlamlandırır ve bu kötülüklerin Tanrı'nın varlığını ortadan kaldırmadığını savunur. Dolayısıyla iki düşünürün kötülük anlayışları temelde farklı teolojik zeminlere dayanır. Bu farklılığa rağmen kötülüğü iyilikle bağlantısı üzerinden ele almaları, ortak bir nokta olarak görülebilir. Epistemolojik farklılıkları, Rowe'un akıl ve tecrübeyi esas alan yaklaşımına rağmen Mâtürîdî'nin akıl ve vahiy çerçevesinde bir kötülük açıklaması yapmasıdır. Metodolojik farklılıkları ise Rowe'un argümanını gözlemsel veriler üzerine inşa etmesine karşın Mâtürîdî'nin teolojik bir çerçeve benimsemesidir.

Rowe'un delilci argümanı bazı noktalardan Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı çerçevesinde değerlendirilebilir. Birincisi, Rowe kötülükleri daha büyük bir iyiliğe neden olup olmamasına göre anlamsız ve anlamsız olmayan kötülükler şeklinde ikiye ayırır. Argümanında sadece anlamsız kötülükleri Tanrı'nın yokluğunu ifade etmek için kullanır. Ona göre bir kötülük daha büyük bir iyiliğe neden oluyorsa onun dünyada var olması Tanrı'nın varlığı açısından bir problem teşkil etmemektedir. Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı, Rowe'un bu ayrımıyla kısmen örtüşmektedir. Şöyle ki, Mâtürîdî kötülüklerin ilâhî hikmet çerçevesinde bir amaca hizmet ettiğini ve nihayetinde iyiliğin bir parçası olduğunu savunur.⁸¹ Rowe'un daha büyük bir iyiliğe neden olan kötülükleri Tanrı'nın varlığı açısından problemlili görmemesi, Mâtürîdî'nin bu yaklaşımıyla uyumludur. Ancak anlamsız kötülükler meselesinde Mâtürîdî'nin kötülüklerin tamamını ilâhî düzen ve hikmet çerçevesinde ele alması Rowe'un iddiasına karşı alternatif bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Rowe'un anlamsız kötülüklerin her koşulda kötü olarak kalacağına ve hiçbir durumda bir iyiliğe dönüşmeyeceğine dair görüşü karşısında Mâtürîdî, kötülüklerin, iyiliği gerçekleştirme hedefi olduğunu savunmuştur. Bu konuda "kullardan bir kul" ile Hz. Musa arasında geçen hikâyeyi örnek olarak vermiştir. Buna göre bir gemiyi delen kulun söz konusu eylemi, geminin zalim bir hükümdarın eline geçmesini engellemek gibi daha büyük bir iyiliği gerçekleştirme amacı vardır.⁸² Ancak bu örnekte henüz gerçekleşmemiş bir eylem üzerinden bir müdahalenin yapılması, ilâhî hikmet açısından yorumlanabilirken insan merkezli bir perspektiften değerlendirildiğinde tartışılabilir bir duruma gelecektir. Çünkü kişilerin gelecekteki eylemlerine dayanarak özgürlüklerinin kısıtlanması meşrulaştırılabileceği gibi riskli bir düşünceye de kapı aralayabilir. Ancak bu örneğin çalışmamız için önemi, Mâtürîdî'nin kötülükleri mutlak bir hikmet bağlamında açıkladığını göstermesi ve kötülüklerin sınırlı insan bilgisi nedeniyle anlamsız görünse de daha geniş bir perspektifte değerlendirilebileceğini ortaya koymasındır.

İkincisi, kötülüklerin geçiciliği meselesidir. Mâtürîdî, dünyada mutlak varlığa sahip olanın iyilik olduğunu, Tanrı'nın dünyayı iyilik düzeni ile yarattığını ve kötülüklerin geçici olduğunu savunmuştur.⁸³ Bu konu, birinci meselede dikkat çektiğimiz, kötülüklerin Rowe tarafından ikiye ayrılması çerçevesinde açıklanabilir. Çünkü o, anlamsız olmayan kötülüklerin iyiliğe evrilebileceğini, diğer bir ifadeyle geçici olarak kötü olduğunu düşünmektedir. Ancak anlamsız

⁸⁰ Rowe, "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", 335-336.

⁸¹ Ögük, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi, 138-140.

⁸² Fatma Bayraktar Karahan, "İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu", *Eskiye* 48 (2023), 315-316.

⁸³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 41-43, 377.

kötülüklerin bir iyiliğe dönüşemeyeceğini ve her zaman kötü olarak kalacak kadar şiddetli ve korkunç kötülükler olduklarını savunmuştur.

Üçüncüsü, Rowe bir kötülüğün anlamsız olduğuna gözlemsel veriler sonucunda ulaşmıştır.⁸⁴ Onun bu yöntemi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bazı teist düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Gözlem yöntemi, her bir kişi sayısınca gözlem olacağını ifade etmektedir. Bu durum gözlem yapan insan sayısınca farklı sonuçların ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır. Rowe'un bu şekilde kötülük argümanını rasyonel olmayan bir içerikle temellendirdiği eleştirisi Wykstra tarafından ona yöneltilen önemli bir eleştiridir. Wykstra'ya göre bir kişinin görünümünden yola çıkarak gerçek bir durum hakkında yargıda bulunabilmesi için duyusal veriler kadar rasyonel bir bilginin de olması şart olup aklî verilerden yararlanmak oldukça önemlidir. Ayrıca o, bazı durumları insanın aklıyla kavrayamayacağını düşünmüştür. Tanrı'nın bilgisi karşısında insan bilgisinin sınırlı olduğunu ve bu nedenle bazı şiddetli kötülöklere Tanrı'nın neden izin verdiğinin insan aklıyla anlaşılmasının mümkün olmadığını savunarak⁸⁵ Mâtürîdî'nin hikmet anlayışıyla benzer bir epistemolojik eleştiri yapmıştır. Çünkü Mâtürîdî de kötülük kavramını dünyevî yöntemlerle değil, itikâdî bir çerçevede açıklamış ve hikmet kavramıyla Tanrı'nın mutlak ilmi karşısında insan bilgisinin sınırlılığına işaret ederek epistemolojik bir sınırdan söz etmiştir. Ona göre bir şeyin iyi ya da kötü olmasının bir hikmeti vardır ve hikmetin ne olduğu Tanrı tarafından bilinebilir.

Dördüncüsü, Rowe'un argümanının sonucunda anlamsız kötülükler varsa "muhtemelen Tanrı yoktur" hükmü yer almaktadır. Tanrı'nın varlığının bir olasılık olarak yok sayılması delilci kötülük argümanlarının genel bir bakış açısıdır. Delilci argümanlarda Tanrı'nın varlığı ile kötülükler arasındaki ilişki mantıksal problemlerdeki gibi kesin bir çelişkiyi ortaya koymaz.⁸⁶ Rowe'un kötülük ile Tanrı ilişkisini olasılıksal çerçevede açıklamasına örnek olarak aşağıdaki pasaja işaret edilebilir: "(...) Ve düşünebildiğimiz iyiliğin hiçbir, gerçekleşmesi için yavru geyiğin korkunç acısını gerektirmiyor gibi görünüyor. Elbette bizim tarafımızdan bilinemeyen bir iyiliğin Tanrı'nın yavru geyiğin acısına ve ölümüne izin vermesini haklı çıkarması mümkün olmaya devam ediyor."⁸⁷ Rowe bu ifadesinde hem kötülüğün Tanrı ile ilişkisini bir ihtimal üzerinden inşa etmiş hem de "düşünebildiğimiz (think) iyiliğin hiçbir" ifadesiyle bir kötülüğün anlamsız olmasındaki ölçüyü düşünceye indirgemıştır. O, alıntılanan pasajda düşünülebilen hiçbir iyiliğin anlamsız kötülüğü gerektirmediğini savunurken bir başka çalışmasında ise düşünce yerine gözlem kavramına yer vermiştir: "(...) belirleyebildiğimiz kadarıyla bunun daha büyük bir iyiliğe hizmet etmediğini gözlemledim (observed)."⁸⁸ Yukarıda üçüncü meselede ele aldığımız Rowe'un kötülükleri gözlem yöntemi ile ikiye ayırdığı iddiası bu bağlamda yeniden gündeme getirilebilir. Rowe gözlem yöntemini anlamsız kötülükleri belirlerken kullanmıştır: "Hepimiz bildiğimiz A'lardan bilmediğimiz A'lara sürekli çıkarım yapıyoruz. Birçok A gözlemlersek ve hepsi B ise, gözlemlediğimiz A'ların aynı zamanda B'ler olduğuna inanmamız haklıdır."⁸⁹ O burada şiddetli ve korkunç acı olarak gözlemlenen bir örneğin benzeri her durumda kötü olacağını ifade ederek tümevarımsal bir çıkarımda bulunur.

Sonuç olarak Rowe'un anlamsız kötülük örnekleri, Mâtürîdî'nin hikmet anlayışına göre farklı bir perspektiften ele alınabilir. Rowe'a göre, bu tür kötülükler, bir iyiliğe yol açmaz ve

⁸⁴ Rowe, "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", 96.

⁸⁵ Perrine – Wykstra, "Skeptical Theism", 86-87; Davies, *Din Felsefesinde Giriş*, 53.

⁸⁶ Michael L. Peterson, *God and Evil: An Introduction to the Issues* (Colorado: Westview Press, 1998), 47.

⁸⁷ Rowe, "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil", 80.

⁸⁸ Rowe, "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra", 96.

⁸⁹ Rowe, "Evil and Theodicy", 123.

Tanrı'nın varlığını olasılıksal olarak sorgulamaya açar. Ancak Mâtürîdî, kötülüklerin insanın sınırlı bilgisiyle kavrayamadığı ilâhî hikmetin bir parçası olduğunu savunur. Nitekim insanın varlıklar hakkındaki epistemik yetersizliği, yukarıda da belirtildiği gibi, Rowe'un kötülük argümanı bağlamında çağdaş teizmde de Wykstra tarafından dikkat çekilen bir noktadır. Bu bağlamda bir varlığın kötü olarak nitelendirilmesi, ateist filozoflarda olduğu gibi teist filozoflarda da görülen bir tutumdur. Bu konuda önemli olan, bu nitelendirmenin nasıl temellendirildiğidir. Elbette Rowe ile Mâtürîdî'nin farklı teolojik zeminlerde olduğu bilincinde olarak Rowe'un kötülük argümanını bir teist argümanla açıklamaya çalışmadım. Burada dikkat çekmeye çalıştığım husus, varlığın kötü olduğuna yönelik iki ayrı iddianın, kötülüğü iyilikle gerekçelendirme şeklinde benzer bir metodolojiyle hareket etmelerine rağmen Rowe'un bu argümanında felsefî zayıflıkların bulunması ve Mâtürîdî'nin ise argümanının dayandığı teolojik zeminin oldukça sağlam bir şekilde kurgulanmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, Rowe'un argümanının zayıflığını Mâtürîdî üzerinden kötülüğün teolojik çerçevede ele alındığı bir argümanda nasıl güçlü bir şekilde savunulduğunu göstermek hedeflenmiştir.

Sonuç

Kötülük problemi, teist niteliklere sahip Tanrı ile kötülüklerin var olmasının bağdaşmayacağını ele alan bir problemdir. Bu problemin delilci versiyonunda kötülükler arasında niceliksel ve niteliksel ayrımlar yapılmış ve kötülüklerin tamamı Tanrı'nın aleyhine bir delil olarak sunulmamıştır. Özellikle şiddetli ve korkunç gibi niteliklere sahip acılar, Tanrı'nın varlığının aleyhine görülmüştür. Bu yaklaşımın temel mantığı, bu tür kötülüklerin şiddetli ve korkunç olması nedeniyle bir iyiliğe neden olmayacağını düşünülmesidir. Bu çalışmada delilci kötülük problemindeki söz konusu özellikler Rowe'un delilci kötülük argümanı bağlamında ele alınarak Mâtürîdî'nin hikmet ve imtihan anlayışı açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca Rowe'un argümanında üzerinde durulan hususlar; kötülükler arasında ayırım yapması, bu ayırımı güçlü bir rasyonel delille desteklememesi, tüm kötülükleri Tanrı'nın varlığının aleyhine görmemesi ve Tanrı ile kötülük arasında olasılıksal bir karşıtlık ilişkisi inşa etmesidir. Burada Rowe'a Mâtürîdî'nin bakış açısından nasıl bir yaklaşım geliştirilebileceği problematize edilmiştir.

Rowe'un argümanı Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı çerçevesinde dört noktada değerlendirilmiştir. Birincisi, Rowe'un kötülükleri daha büyük bir iyiliğe neden olup olmama durumuna göre ikiye ayırması ve argümanına yalnızca şiddetli ve korkunç kötülükleri dâhil etmesidir. Bu durum hem Rowe'un kötülük argümanının ateizme bir delil olma gücünü zayıflatmış hem de onun bütüncül bir kötülük tanımı yapmasına engel olmuştur. Bu çalışmada Rowe'un kötülükleri ikiye ayırarak yalnızca şiddetli ve korkunç olanları argümanına dahil etmesi eleştirilmiş, Mâtürîdî'nin ise kötülükleri iyilik karşısında konumlandırmasına rağmen herhangi bir ayırım yapmaksızın tüm kötülükleri aynı teolojik çerçevede değerlendirdiğine vurgu yapılmıştır. İkincisi, Rowe, şiddetli ve korkunç olmayan kötülüklerin iyiliğe dönüşebileceğini savunarak bu kötülükleri geçici olarak kötü görmüştür. Mâtürîdî ise tüm kötülükleri geçici bulmakta ve hepsinin iyiliğe hizmet etmeyi amaçladıklarını düşünmektedir. Üçüncüsü, Rowe hangi kötülüklerin şiddetli ve korkunç olduğunu gözlemsel verilerle tespit etmiş ve bu konuda rasyonel bir dayanağa başvurmamıştır. Bu konuda hem Mâtürîdî hem de Wykstra Tanrı'nın mutlak ilmi karşısında insanın epistemik sınırlılığına işaret etmiştir. Diğer yandan Mâtürîdî'nin dünyada var olan kötülükleri imtihan kavramıyla açıklaması, insanın irade özgürlüğünü kötülükleri açıklamak için merkeze aldığını göstermektedir. Bu düşünce Alvin Plantinga'nın özgür irade savunması teorisiyle benzerlik göstermektedir. Plantinga, Tanrı'nın kötülüklere izin vererek insanın özgür iradesinin korunmasını amaçladığını öne sürmektedir. Mâtürîdî de insanların seçimleri neticesinde bir sınava tâbi tutulduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla ikisi, insan iradesini

merkeze alan yaklaşımın klasik ve çağdaş örneklerini sunmaktadır. Bu durumda Plantinga ve Mâtürîdî'nin Rowe'un argümanına yöneltebileceği olası bir eleştiri, korkunç ve şiddetli kötülüklerin arkasında farklı gerekçelerin bulunabileceğidir. Örneğin Plantinga ve Mâtürîdî bu tür kötülüklerin, insanın özgür iradesini koruyabilmesi için gerekli olabileceğini savunabilir. Dördüncüsü ise Rowe'un şiddetli ve korkunç kötülüklerin Tanrı'nın varlığını olasılıksal olarak reddettiğini savunmasıdır. Diğer bir ifadeyle ona göre bu tür kötülükler varsa Tanrı muhtemelen yoktur. Bu çıkarımın rasyonel delillerle desteklenmemiş olasılıksal bir arka plana sahip olması, Rowe'un kötülük argümanının bu sonucunu tartışmaya açık hale getirmiştir. Bu çalışmada Mâtürîdî'nin hikmet ve imtihan kavramları, kötülükler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün kötülüklerin hikmet ya da imtihanın bir gereği olarak açıklanabileceği, dolayısıyla kötülüklerin Tanrı'nın varlığının aleyhine olmadığı anlayışına dayanmaktadır. Bu şekilde çalışmamız Mâtürîdî'nin kötülük anlayışıyla Rowe'un argümanındaki sınıflandırma sorunlarını, epistemik sınırlılıkları ve olasılıksal çıkarımların zayıflığını eleştirerek bu argümanın Tanrı'nın varlığına karşı kesin bir delil olma gücünün zayıflığını göstermekte ve bu konuda hikmet ve imtihan kavramlarıyla tutarlı bir teolojik çerçeve sunmaktır.

Sonuç olarak bu çalışma göstermektedir ki Mâtürîdî'nin kötülüklerle yönelik hikmet ve imtihan öğretisi, Rowe'un kötülük argümanının epistemolojik temelini sorgulamaya imkân tanımakta ve kötülüğün Tanrı'nın varlığıyla çelişmediğini sistematik bir çerçevede ortaya koymaktadır. Rowe'un kötülükleri gözlemsel ve ampirik bir zeminde ele alması kötülüklerin objektif bir ayırımının yapılmasını zorlaştırmıştır. Mâtürîdî'nin kötülükleri ilâhî bir düzenle anlamlandırması ona teist perspektiften güçlü bir alternatif sunmaktadır. Bu çerçevede Mâtürîdî'nin kötülük anlayışı Rowe'un delilci kötülük argümanının ateizmi kesin bir şekilde temellendirmekten uzak olduğunu ve bu argümanın teist bir çerçevede yeniden yorumlanabileceğini göstermektedir. Gelecekteki çalışmalar açısından Mâtürîdî'nin kötülük anlayışının çağdaş din felsefesinde teist çevrelerce hala savunulan iddialarla benzer bir içerikte olması, argümanının dinamizmini ve işlevselliğini gösterir. Bu kapsamda Mâtürîdî'nin hikmet ve imtihan kavramlarının çağdaş kötülük problemi ve teodise tartışmalarıyla nasıl ilişkilendirilebileceği, özellikle özgür irade savunması ve septik teizm gibi yaklaşımlarla ne ölçüde örtüştüğü detaylı bir şekilde incelenebilir.

Kaynakça

- Acar, Rahim. "The Limits of Evidential Arguments from Evil". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 2/4 (2019), 114-131.
- Adams, Marilyn McCord – Sutherland, Stewart. "Horrendous Evils and the Goodness of God". *Proceedings of the Aristotelian Society* 63 (1989), 297-323.
- Aquinas, Thomas. *Summa Theologica*. London: Sheed and Ward, 1948.
- Augustinus, Saint. *İtiraflar*. çev. Dominik Pamir. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2014.
- Bayındır, Ahmet. "Teoriden Pratiğe: Kötülük Problemi". *Din-Felsefe-Tarih Yazıları*. ed. Ahmet Bayındır. 129-153. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Bayraktar Karahan, Fatma. "İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu". *Eskiye* 48 (2023), 307-330.
- Conway, David A. "The Philosophical Problem of Evil". *International Journal for Philosophy of Religion* 24/(1-2) (1988), 35-66.

- Cornman, James W. vd. (ed.). *Philosophical Problems and Arguments: An Introduction*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1992.
- Davies, Brian. *Din Felsefesine Giriş*. çev. Fatih Taştan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.
- Davis, Stephen T. "Anselm and Question-Begging: A Reply to William Rowe". *International Journal for Philosophy of Religion* 7/4 (1976), 448-457.
- Draper, Paul. "Pain and Pleasure: An Evidential Problem for Theists". *Noûs* 3 (1989), 331-350.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan el-. *el-Lûm'a fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*. thk. Abdülaziz İzzeddin Seyrevân. Beyrut: Dâru Lübnan, 1987.
- Fârâbî. *Fusûsü'l-medenî*. çev. Hanifi Özcan. İstanbul: İFAV Yayınları, 2005.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri: Faslu'l-makâl, el-Keşf 'an minhâci'l-edille*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ': el-Îlâhiyyât*. nşr. G. C. Anawati – Saîd Zâhid. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şu'ûni'l-Matâbi'i'l- Emîriyye, 1960.
- İbn Sînâ. *er-Risâletü'l-arşîyye fî hakîkatî't-tevhîd ve isbâtî'n-nübüvve*. nşr. İbrahim Hilâl. Kahire: Câmi'atü'l-Ezher, 1980.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018.
- Kindî. *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Leibniz, Gottfried W. *Theodicy*. çev. E. M. Huggard. Illinois: Open Court Publishing Company, 1993.
- Mackie, John L. "Evil and Omnipotence". *Mind* 64/254 (1955), 200-212.
- Madden, Edward H.– Hare, Peter H. *Evil and the Concept of God*. Springfield Illinois: Charles C. Thomas Press, 1968.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. 8 cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Nagasawa, Yujin. *The Problem of Evil for Atheists*. New York: Oxford University Press, 2024.
- Öğük, Emine. *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Özdemir, Metin. "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı". *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*. 380-424. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Perrine, Timothy – Wykstra, J. Stephen. "Skeptical Theism". *The Cambridge Companion to the Problem of Evil*. ed. Chad Meister – Paul K. Moser. 85-107. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Pessagno, J. Meric. "The Uses of Evil in Matüridian Thought". *Studia Islamica* 60 (1984), 59-82.

- Peterson, Michael L. *God and Evil: An Introduction to the Issues*. Colorado: Westview Press, 1998.
- Peterson, Michael vd. (ed.). *Din Felsefesi: Seçme Metinler*. çev. Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*. London: George Allen – Unwin, 1974.
- Rowe, William L. "Evil and the Theistic Hypothesis: A Response to Wykstra". *International Journal of Philosophy of Religion* 16/2 (1984), 95-100.
- Rowe, William L. "Evil and Theodicy". *Philosophical Topics* 16/2 (1988), 119-132.
- Rowe, William L. "Friendly Atheism, Skeptical Theism and the Problem of Evil". *International Journal of Philosophy of Religion* 59 (2006), 79-92.
- Rowe, William L. "God and Evil". *Philosophic Exchange* 28/1 (1997), 4-15.
- Rowe, William L. *Philosophy of Religion: An Introduction*. Canada: Wadsworth, 4. Basım, 2007.
- Rowe, William L. "Reply to Plantinga", *Noûs* 32/4 (1998), 545-552.
- Rowe, William L. "Ruminations About Evil". *Philosophical Perspectives* 5 (1991), 69-88.
- Rowe, William L. "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism". *American Philosophical Quarterly* 16/4 (1979), 335-341.
- Şekeroğlu, Sami. "Mâtürîdî'de Kötülük Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (2009), 135-150.
- Şimşek, İsmail. "William L. Rowe ve 'Kötülüğün Anlamsızlığı'". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), 1023-1040.
- Sterba, James P. "Sixteen Contributors: A Response". *Religions* 12 (2021), 1-21.
- Stone, Jim. "Evidential Atheism". *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 114/3 (2003), 253-277.
- Swinburne, Richard. *Tanrı Var mı?*. çev. Muhsin Akbaş. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998.
- Van Inwagen, Peter. "The Problem of Evil". *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*. ed. William J. Wainwright. 188-219. New York: Oxford University Press, 2005.
- Wykstra, Stephen. "A Skeptical Theist View". *God and the Problem of Evil*. ed. William L. Rowe. 99-127. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2001.
- Wykstra, Stephen J. "The Human Obstacle to Evidential Arguments from Suffering: on Avoiding the Evils of 'Appearance'". *Problem of Evil*. ed. Marilyn McCord Adams – Robert Merrihew Adams. 138-160. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023.
- Yıldız, İbrahim. *Delilci Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.